

Miloš Perović¹
Univerzitet u
Novom Sadu

Pregledni članak
UDK 330.341.426:316.323.62]:338.45/.46(497.11)“1989/...“
316.344.2:331.102.12(497.11)“1989/...“

Primljen: 21.2.2024.

Prihvaćen: 25.6.2024.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2403367P>

POSTSOCIJALISTIČKA RESTAURACIJA KAPITALIZMA, DEINDUSTRIJALIZACIJA I PREKARIZACIJA RADA: SLUČAJ SRBIJE

Post-socialist restoration of capitalism, deindustrialization, and precarization of labor: the case of Serbia

APSTRAKT: *Autor u radu analizira vezu između deindustrijalizacije i povećanja radne prekarnosti u srpskom društvu u uslovima postsocijalističke restauracije kapitalizma. Na temelju činjenice da Srbija spada među društva sa najvećim dohodnim nejednakostima u Evropi koja najviše pogađa nezaposlene i one koji egzistiraju u nestandardnim (prekarnim) formama zaposlenja, autor zasniva stanovište da se strukturni uzrok ovakvog stanja nalazi u destrukciji privrede, pre svega industrijske proizvodnje, u periodu tzv. tranzicije iz socijalističkih u kapitalističke ekonomske odnose. U okviru procesa restauracije kapitalizma u slučaju Srbije autor razlikuje dve različite, međusobno povezane faze. Stoga autor u ovom radu pristupa istorijskom pregledu razvoja i destrukcije industrije u srpskom društvu u prethodnih sto godina kako bi došao do spoznaje o razmerama rezervne armije rada u srpskom društvu koja predstavlja temelj postojeće društvene nejednakosti i radne prekarnosti.*

KLJUČNE REČI: *Deindustrijalizacija, restauracija kapitalizma, prekarnost rada, rezervna armija rada, neoliberalizam.*

ABSTRACT: *In this paper the author analyzes the relationship between deindustrialization and the increase in labor precarity in Serbian society amidst the conditions of post-socialist restoration of capitalism. Given that Serbia is among the societies with the highest income inequalities in Europe which are disproportionately affecting the unemployed and those engaged in non-standard (precarious) forms of employment, the author argues that the structural cause of this situation lies in the destruction of the economy, particularly industrial production, during so called transition from socialist to capitalist economic*

relations. The author distinguishes two different yet interconnected phases within the process of restoration of capitalism in the case of Serbia. Therefore, in this paper, the author takes a historical overview of the development and destruction of industry in Serbian society over the past hundred years to understand the extent of the reserve army of labor in Serbian society, which forms the foundation of existing social inequality and labor precarity.

KEY WORDS: *Deindustrialization, restoration of capitalism, labor precarity, reserve army of labor, neoliberalism.*

Uvod

Proces restauracije kapitalizma u Istočnoj Evropi sadrži zajedničke karakteristike koje je moguće prepoznati u svakoj od nacionalnih država na ovom prostoru. U prvom redu, to je deindustrijalizacija nekadašnjih socijalističkih ekonomija koja je za posledicu imala njihovu terciarizaciju (Stojcic and Aralica, 2016; Cizmovic, Shachmurove and Vulcanovic, 2021; Sageata, et. al., 2023), te fleksibilizaciju rada koja je normirana odgovarajućom radnom legislativom (Reljanović, 2019) po obrascima neoliberalne ekonomske paradigme. Ovaj proces je presudno određen svojinskom „transformacijom“, odnosno privatizacijom društvene i državne imovine koja predstavlja suštinu tzv. tranzicije nekadašnjih socijalističkih društava u kapitalističke. Razlog zbog kojeg se ovde upotrebljava pojam „tzv. tranzicija“ je temeljni stav autora da se pozitivističkim pojmovima tranzicije i transformacije ne može u potpunosti izraziti suština procesa restauracije kapitalizma u nekadašnjim socijalističkim društvima (vidi: Vratuša, 2016: 471–472; Kuljić, 2018: 238). Ovde se donekle osvetljava samo ekonomska dimenzija višeslojnog pojma restauracije kako ne bi bila opterećena celina teksta, jer puno razrešenje ovog pojma zahteva zasebnu studiju. Dakle, sve bivše socijalističke zemlje prešle su sličan restauracijski put: privatizacija državne (i društvene) imovine, deindustrijalizacija privrede i fleksibilizacija radnih odnosa. Demontaža nekadašnjih socijalističkih društava vođena je smernicama međunarodnih finansijskih institucija (Stiglic, 2004; Klajn, 2009). One su kreditiranjem Jugoslavije već sedamdesetih godina prošlog veka uticale na stvaranje ekonomskih uslova za disoluciju ovog društvenog sistema.²

Međutim, države nastale raspadom nekadašnje Jugoslavije svoj su put tzv. tranzicije iz socijalizma u kapitalizam prelazile u nešto drugačijim okolnostima u odnosu na sve druge socijalističke države. Pre svega, jugoslovenska verzija socijalizma se značajno razlikovala od socijalizma zemalja sovjetskog bloka. Spoljno-političko opredeljenje države bilo je bitno uslovljeno napetim odnosima

2 Prema istraživanju Majkla Lebovica, Jugoslavija je između 1984. i 1988. platila 14 milijardi dolara u kamatama na dug od 20 milijardi dolara. Četrdeset procenata jugoslovenskog izvoza u tom periodu odlazilo je na isplaćivanje tog duga, što je izazivalo inflaciju (Lebovic, 2004). Lebovic je jedan od retkih društvenih teoretičara koji smatra da je ekonomsko iznurivanje Jugoslavije od strane međunarodnih finansijskih institucija presudno uticalo na njen raspad.

sa Sovjetskim Savezom nakon rezolucije Informbiroa 1948. godine, što je rezultiralo uvođenjem elemenata tržišne privrede u ekonomiju socijalističke Jugoslavije (Pejovich, 1966; Mencinger, 1989) i uspostavljanjem sistema radničkog samoupravljanja. Osim toga, društvena se pretvorba na ovim prostorima odvijala u uslovima ratnih dejstava i međunarodne izolacije. To je presudno odredilo način na koji se odvijala prvobitna akumulacija kapitala i formirao karakter novih klasnih odnosa nakon disolucije socijalizma (više u: Lazić, 2011, 2014a, 2014b).

U slučaju Srbije, na koju će se ovo istraživanje ograničiti, restauracija kapitalizma se odvijala u dve faze. Prva se odvijala u periodu od 1989. do 2000. godine u uslovima raspada prethodne države, ratova i međunarodne izolacije.³ Druga je nastupila nakon političkih promena 2000. godine kada je država integrisana u globalni ekonomski sistem kapitalizma. Prva faza se može nazvati *fazom prvobitne akumulacije*, dok je drugu fazu prikladno nazvati *fazom neoliberalizacije*. U fazi prvobitne akumulacije jedna nominalno socijalistička nomenklatura izvršila je temeljnu konverziju državnog i društvenog u privatno vlasništvo, stvarajući novu klasu kapitalista. Tokom međunarodne izolacije, događalo se temeljno snižavanje životnog standarda, odnosno, siromašenje najvećeg dela stanovništva. Ono je zakonomerno uslovalo procvat neformalne ekonomije kao sredstva za preživljavanje većine građana Srbije tokom poslednje decenije 20. veka. Ovaj period Mladen Lazić naziva *blokiranom transformacijom* (Lazić, 2011). Politički prevrat 2000. godine, kojim je izvršena promena režima, doneo je novi talas privatizacije i upliv internacionalnog kapitala u srpsku privredu. Dok je prvu fazu restauracije obeležilo stvaranje nacionalne buržoazije, propadanje nekadašnjih socijalističkih privrednih giganta, siromašenje srednje i radničke klase, tek je u drugoj fazi Srbija postala delom globalnog (neoliberalnog) kapitalističkog sistema. Unutar druge faze restauracije kapitalističkih odnosa u Srbiji Lazić razlikuje dva perioda – početak ubrzane postsocijalističke transformacije (nakon 2000.), te period stabilizacije (konsolidacije) kapitalističkog poretka (Lazić, 2014b: 69). Premda je u postsocijalističkom periodu do 2000. godine nesigurnost života (pa time i rada) podignuta do granice fizičke izdržljivosti stanovništva, tek su nakon 2000. godine stvorene socijalne, ekonomske i pravne pretpostavke za fleksibilizaciju i prekarizaciju rada u savremenom obliku. Bitna je karakteristika srpskog društva da su industrijalizacija i stvaranje masovne radničke klase sprovedeni u okviru socijalističkog društveno-ekonomskog sistema (1945–1989).

3 Proces privatizacije državnog i društvenog vlasništva suštinski je regulisan federalnim *Zakonom o preduzećima* 1989. godine (Drašković, 2010: 10; Uvalić, 2019: 63) koji je predviđao mogućnost „transformacije dojučerašnjih ‚samoupravnih radnih organizacija‘ u ‚mešovita preduzeća‘ u slučaju udruživanja sredstava u društvenoj svojini sa sredstvima u svojini građana, domaćih i inostranih pravnih lica (privatnika) (...)“ (Bolčić, 2002: 99-100). Ovaj zakon je revizijom iz avgusta 1990. omogućavao prodaju akcija preduzeća bivšim i sadašnjim zaposlenima, drugim građanima i penzijskim fondovima uz popust od 30%. Nakon raspada zemlje Srbija je 1991. godine usvojila novi zakon o privatizaciji koji je takođe bio zasnovan na akcionarstvu zaposlenih (Uvalić, 2019: 63-64). Početak procesa pretvorbe vlasništva nad društvenim i državnim preduzećima u Srbiji omogućen je saveznim *Zakonom o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom* iz 1989. godine (Bolčić, 2002: 100; Drašković, 2010: 11).

Restauracijska deindustrijalizacija srpske privrede drastično je narušila državnu nezavisnost od međunarodnih finansijskih institucija, umanjila životni standard, stvorila veliku rezervnu armiju rada, povećala emigraciju, postavila državu na (polu)periferiju globalnog kapitalizma kome služi kao rezervoar jeftine i solidno obrazovane radne snage. Stoga je čitava strategija srpske države u ekonomiji zasnovana na privlačenju stranih direktnih investicija, odnosno inostranih korporacija koje su stimulisane jeftinom radnom snagom i državnim subvencijama.⁴ U važan deo ove strategije spadalo je donošenje izmena i dopuna Zakona o radu (2014) kojim su značajno snižena radnička prava i postavljena zakonska regulativa za daljnju prekarizaciju rada, kako bi država mogla uspešno da parira konkurentima na kapitalističkoj periferiji u tzv. trci do dna (Reljanović, 2019: 13). Prema procenama ekonomiste Mihaila Arandarenka, izmene Zakona o radu su uticale da radna snaga u Srbiji pojeftini za 3% (Marković, 2019: 126).

S obzirom da brojna istraživanja savremenih formi prekarnog rada dovode ovaj fenomen u vezu sa neoliberalnom deindustrijalizacijom kapitalističkog centra u uslovima globalizovane ekonomije (Castillo Fernandez, 2012; Emmenegger et. al., 2012; Harvi, 2012; Foti, 2017; Kasmir, 2018; Betti, 2018; Gambarotte, Rangone and Solari, 2019; High, 2020; Korte and Tan Chen, 2020; Scheiring and King, 2023), cilj ovog rada je proveravanje hipoteze da su postojeća društvena nejednakost u srpskom društvu i visoka stopa prekarnog rada posledice destrukcije industrijske proizvodnje i privatizacije privrednih subjekata tokom tzv. tranzicije.

Društvena nejednakost i prekarnost rada u Srbiji

Rezultate srpskog „tranzicionog“ puta moguće je okarakterisati kao poražavajuće. Kako se navodi u aktuelnoj relevantnoj literaturi (Krstić, 2016; Krstić, 2017; Krstić and Žarković-Rakić, 2017; Arandarenko, Krstić i Žarković-Rakić, 2017; Maksimović and Zvezdanović-Lobanova, 2022; Aleksić, 2023), Srbija spada među društva s najvećim dohodnim nejednakostima u Evropi, odnosno među društva s najvećim jazom između bogatih i siromašnih na kontinentu.⁵

4 „Takvim ‘investitorima’ se daju najrazličitije pogodnosti:

- Ne ispituje se poreklo novca koji ulažu;
- Često se kao ‘strani investitori’ pojavljuju kompanije koje su zapravo u vlasništvu domaćih državljana, a koje su osnovane u inostranstvu radi izbegavanja plaćanja poreza;
- Daju se poreske i druge olakšice;
- Daju se subvencije;
- Poklanja se ili besplatno ustupa na dugoročno korišćenje infrastruktura, objekti, praktično sve osim proizvodne tehnologije, koju investitor donosi sa sobom;
- Omogućava se lako iznošenje kapitala iz zemlje bez obaveze reinvestiranja profita koji se ostvari;
- Omogućava se korišćenje nezaštićene i eksploatisane radne snage” (Reljanović, 2019: 10-11).

5 Prema podacima Eurostata, minimalna zarada u Srbiji je među najnižim u Evropi (Vidi: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/earn_mw_cur/default/table?lang=en ; https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Minimum_wage_statistics#Variations_in_national_minimum_wages)

Ovi izveštaji se uglavnom pozivaju na istraživanje Eurostata.⁶ Nejednakost u srpskom društvu je 2016. godine bila tri puta veća nego u Sloveniji, Češkoj i Slovačkoj kao društvima s kojima je moguće izvršiti komparaciju na osnovu sličnog istorijskog iskustva u drugoj polovini 20. veka (Krek, 2018). Sliku dubine socijalnih nejednakosti u srpskom društvu upotpunjuje Eurostatova *Anketa o prihodima i uslovima života* (SILC) koja se na ovom području sprovodi od 2013. godine. Premda je evidentno da se od 2016. godine smanjuje nejednakost dohotka, koja se u ovom istraživanju meri Džini (Gini) koeficijentom⁷, dohodak najbogatijih 20% građana Srbije je devet puta veći od dohotka 20% najsiromašnijih (Maksimović and Zvezdanović-Lobanova, 2022: 150).⁸ U istraživanju *Dohodna nejednakost u Srbiji* navodi se da je „nejednakost dohotka najveća za domaćinstva sa veoma niskim intenzitetom rada, čiji članovi ne rade ili rade veoma malo (manje od 2,5 meseca godišnje)” (Arandarenko, Krstić i Žarković-Rakić, 2017). Ovaj podatak ukazuje da dohodna nejednakost najteže pogađa one građane Srbije koji se nalaze u stanju radne prekarnosti. Upravo ova kategorija stanovništva – nezaposleni i oni koji rade manje od 2,5 meseci godišnje – spada u 20% stanovnika Srbije sa najnižim dohotkom (Arandarenko, Krstić i Žarković-Rakić, 2017: 13). Dakle, najveći deo prekarnih radnika zauzima najniže pozicije u klasnoj strukturi srbijanskog društva.

Imajući u vidu da prekarni rad poprima različite forme u različitim regionima, državama i političkim sistemima, ne postoji opšteprihvaćeno određenje ovog fenomena. Međunarodna organizacija rada (MOR) ustanovila je neke zajedničke karakteristike svih oblika prekarnog rada (ILO, 2012). Prema najopštijoj odredbi, *prekarni rad je rad čijom primenom poslodavci rizike i odgovornost u radnom procesu prenose na radnike*. Bitna obeležja prekarnog rada su: neizvesnost u pogledu trajanja zaposlenja, nedostupnost socijalne zaštite i drugih pogodnosti koje su uobičajeno povezane s standardnim zaposlenjem, niska cena rada, pravna i praktična nemogućnost radničkog udruživanja i sindikalnog organizovanja te nejasan i neizvesan odnos radnika spram poslodavca (ILO, 2012: 27). Prekarni rad ne mora nužno sadržati svaku od navedenih karakteristika. Postoje mnogi oblici prekarnog rada u kojima ne postoji treća strana, odnosno posrednik između radnika i poslodavca. Takođe, postoje primeri izvesnih oblika sindikalnog organizovanja prekarnih radnika (Van der Linden, 2014: 20), kao i kategorija dobro plaćenih prekarnih radnika čiji životni standard prevazilazi nivo radničke

6 Eurostat je oficijelna baza statističkih podataka na nivou Evropske unije. Zadatak Eurostata je da obezbedi harmonizaciju metodologije statističkih istraživanja u zemljama Evrope kako bi se obezbedila uporedivost statističkih podataka (https://commission.europa.eu/about-european-commission/departments-and-executive-agencies/eurostat-european-statistics_en).

7 Džini koeficijent je najčešće korišćena mera nejednakosti dohotka i zarada. Dobila je ime po italijanskom sociologu i statističaru Koradu Džiniju (vidi više u: Jovanović-Gavrilović, 2003: 32-33). On je ovu metodu merenja nejednakosti dohotka i zarada predstavio u svome delu *Varijabilnost i promenljivost* (Gini, 1912).

8 Džini koeficijent raspodele dohotka u Srbiji je 33,1 (na skali od 0 do 100), dok na nivou Evropske unije on iznosi 29,6. Od zemalja EU jedino još Bugarska (38,4), Litvanija (36,2) i Letonija (34,3) beleže veću stopu dohodne nejednakosti od Srbije (Eurostat, 2023). Od početka merenja dohodne nejednakosti u Srbiji metodologijom Eurostata, Gini koeficijent je bio najviši 2015. i 2016. godine (40,5), nakon čega je vidljiv trend opadanja.

klase. Pod prekarijatom se podrazumeva kategorija najamnog radništva bez stabilnog zaposlenja koja poslove obavlja povremeno i privremeno, samo deo uobičajenog radnog vremena, i preživljava od jednog do drugog privremenog zaposlenja.

Analizu onoga što danas podrazumevamo pod prekarnim radom i prekarijatom moguće je pronaći u kritici političke ekonomije, odnosno u delu F. Engelsa (Engels, 1951: 100) i K. Marksa (Marx, 1979: 567–573). U 23. poglavlju prvog toma *Kapitala* koje nosi naslov „Opšti zakon kapitalističke akumulacije“, Marks analizira funkciju i ulogu koju u procesu kapitalističke akumulacije obavlja kategorija radničke klase koju naziva *relativno suvišnim radničkim stanovništvom* ili *industrijskom rezervnom armijom rada*. Funkcija i uloga prekarijata u savremenoj kapitalističkoj ekonomiji je istovetna funkciji i ulozi relativno suvišnog radničkog stanovništva. Marks postojanje industrijske rezervne armije ne smatra anomalijom kapitalističke ekonomije, već osnovnom pretpostavkom kapitalističke akumulacije na višem stupnju njenog razvoja. Činjenica da kritička društvena misao notira postojanje prekarnog rada i onoga što danas nazivamo prekarijatom još od sredine 19. veka, ne znači da su pojavni oblici ovog fenomena danas istovetni. Naprotiv. Permanentni napredak proizvodnih snaga (tehnikе i tehnologije) kao bitno obeležje kapitalizma, te globalizacija ovog socioekonomskog sistema, danas uslovljava pojavu formi prekarnog rada posve različitih od formi prekarnog rada u prethodnim epohama ovog načina proizvodnje. Dok je prekarni radnik u Engleskoj 19. veka privremene poslove obavljao u fabričkim krugovima, zanatskim radionicama ili poljoprivrednim gazdinstvima, danas on tu vrstu rada obavlja u digitalnoj ekonomiji, tražeći posla u raznim formama „platformskog“ rada, u uslužnim delatnostima tercijarnog sektora ekonomije itd. No, premda se forme prekarnog rada menjaju, njegova suštinska uloga u sistemu akumulacije kapitala je istovetna kao pređašnjim fazama kapitalizma. Zbog toga je moguće naći opise prekarnog rada u Marksovim i Engelsevim spisima iz 19. veka (Više u: Perović, 2023).

Preciznu stopu prekarne zaposlenosti u Srbiji je veoma teško utvrditi. Podatke o zaposlenosti Republički zavod za statistiku (RZS) prikuplja putem *Ankete o radnoj snazi* (ARS) koja sadrži brojne manjkavosti (više u: Bradaš, 2017). Vrednost ARS je u tome što pored podataka o broju zaposlenih i nezaposlenih lica, pruža i podatke o prekarnoj zaposlenosti merenjem neformalne i ranjive zaposlenosti, vrstama radnih ugovora itd. (Bradaš, 2017: 2). U kategorizaciji zaposlenih prekarnim se radnicima mogu smatrati sva lica koja nisu zaposlena na neodređeno. Tako je 2021. godine u Srbiji bilo 2.848.800 zaposlenih, od čega je njih 1.690.900 zaposleno na neodređeno. Zaposlenih na određeno je bilo 421.700, sezonski i povremeno zaposlenih je 79.800, dok je neformalno zaposlenih 375.500 (Bilten ARS, 2022: 11, 44). Ukoliko se držimo stanovišta da se svi zaposleni koji ne spadaju u kategoriju zaposlenih na neodređeno mogu smatrati prekarnim radnicima, onda dolazimo do broja od 1.157.900 prekarnih radnika u Srbiji. Ovo treba shvatiti kao približan, a ne precizan broj.

Fleksibilizacija i prekarizacija rada nije specifičnost srpskog društva. Naprotiv, ona je globalni fenomen koji veće razmere poprima na periferiji i

poluperiferiji globalnog socioekonomskog sistema kapitalizma kojoj Srbija danas pripada. To znači da su osim unutrašnjih društvenih protivrečnosti, na sadašnje stanje srpskog društva u bitnom uticali i globalni društveno-ekonomski procesi koji su se odvijali u prethodnih pola veka. Ovde se prvenstveno misli na proces neoliberalizacije globalnog kapitalističkog sistema.⁹ No, da bi se razumeli strukturni uzroci društvene nejednakosti i radne prekarnosti u savremenoj Srbiji, potrebno je poznavati njenu ekonomsku istoriju. Ovde se pre svega misli na „tranzicionu“ destrukciju industrije i privrednog razvoja postignutog u periodu socijalističke Jugoslavije.

Industrijalizacija Jugoslavije i Srbije u socijalističkom periodu

Završetkom Drugog svetskog rata, iz koga je na prostoru Jugoslavije kao pobednica izašla Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) pod čijom se organizacijom vodila Narodno-oslobodilačka borba, stvorene su pretpostavke za izgradnju socijalizma. Primarni cilj novih vlasti bio je industrijalizacija i modernizacija zemlje u skladu sa ideološkom linijom KPJ, po uzoru na sličan proces koji se već odigrao u Sovjetskom Savezu. Razlozi takve strategije sadržani su u činjenici da na prostoru bivše Jugoslavije 1945. godine – slično kao i u slučaju Sovjetskog Saveza nakon Revolucije 1917. – nije postojala razvijena industrija ni masovna radnička klasa. Baza socijalne revolucije koja se odvijala u specifičnim okolnostima Drugog svetskog rata bilo je seljaštvo, a ne radništvo kako je pretpostavljala zapadna teorija marksizma.¹⁰ Socijalističke vlasti su zatekle ekonomski zaostalu, dominantno poljoprivrednu zemlju.

Prema popisu iz 1921. godine 78,9% zaposlenih u Kraljevini SHS je radilo u poljoprivredi, dok je svega 9,9% bilo zaposleno u industriji i zanatstvu, te 4,3% u trgovini, bankarstvu i saobraćaju (Vuković, 2012: 97–98). U čitavoj industriji 1921. godine bilo je angažovano svega 1,3% ukupnog stanovništva (Vuković, 2012: 101). Učešće industrije u nacionalnom dohotku Kraljevine Jugoslavije

- 9 Dejvidson i Sol (Davidson and Saull, 2017: 708-709) smatraju da pojam neoliberalizma obuhvata tri različita aspekta: prvo, *ideologiju* koja je nastala u centralnoj Evropi tridesetih godina 20. veka na konceptu suprotstavljanja socijalizmu; drugo, *strategiju* koja je od strane svojevrsnog saveza vlasnika kapitala, državnih menadžera i političara u Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji usvojena tokom ekonomske krize sedamdesetih godina 20. veka; treće, ovim pojmom se određuje posebna *era u istoriji kapitalizma*.
- 10 Ova spoznaja se u delu savremenih marksističkih teorija koristi kao prilog tezi da se dosadašnje manifestacije socijalizma (posebno u Istočnoj Evropi) ne mogu smatrati istinskim ostvarenjima socijalističkog društva. One suštinski izviru iz Lenjinovih teorijskih uvida nakon Oktobarske revolucije, koji su u praksi uobličeni u “novoj ekonomskoj politici” (NEP, 1921-1928) koja je značila ustupke nekim oblicima kapitalističkog načina proizvodnje pod kontrolom države. Ova teza je na našim prostorima često bila zastupana u teorijskom krugu zagrebačke filozofske grupacije Praxis, a nakon raspada socijalizma ju je dodatno elaborirao jedan od njenih najistaknutijih članova Milan Kangrga (Kangrga, 2002a; 2002b). Moguća istinitost ove teze ne osporava činjenicu da je na prostoru Jugoslavije (pa i u ostatku socijalističkih zemalja Istočne Evrope) tokom perioda socijalizma sproveden do tada neviden i istinski revolucionaran projekat modernizacije i emancipacije celokupnog društva.

1938. godine iznosilo je 15,17%, dok je u Srbiji svega 55.025 ljudi radilo u industriji (Lazić, 2011: 102). Čak tri četvrtine radno aktivnog stanovništva Srbije činili su seljaci-poljoprivrednici, dok je svega desetak procenata stanovništva bilo zaposleno u industriji i zanatstvu (Calic, 2004: 399). U odnosu na 1910. godinu kada je u Srbiji bilo 465 fabrika, 1938. godine ih je bilo 718. Svega 11% zaposlenog stanovništva Jugoslavije i oko 9% zaposlenog stanovništva Srbije je 1931. godine pripadalo sektoru industrije i zanatstva. Od evropskih zemalja tog vremena, jedino su Bugarska i Rumunija imale manji procenat zaposlenih u ovim privrednim delatnostima (Calic, 2004: 399).

Tek okončanjem Drugog svetskog rata i uspostavom socijalističke Jugoslavije započinje industrijalizacija zemlje i stvaranje masovnog radništva. Imajući u vidu ekonomsku, kulturnu, političku i socijalnu istoriju ovih prostora, nije teško braniti tezu da je u ovom periodu zaista napravljen revolucionarni preobražaj društva. U prvoj fazi započetoj neposredno nakon završetka rata ovaj proces je vođen po uzoru na već provedenu industrijalizaciju Sovjetskog Saveza. Kasnije, uvođenje elemenata tržišne privrede u jugoslovensku ekonomiju i razvoj osobenog socijalističkog puta u sistemu radničkog samoupravljanja je posledica političkog razlaza sa Sovjetskim Savezom (1948.), što je posebna tema koja se ovde mora ostaviti po strani.¹¹

Zbog nepostojanja brojnije radničke klase u predsocijalističkom periodu, novostvorena industrijska proizvodnja je potrebe za radnom snagom popunjavala iz korpusa seoskog stanovništva. Ubrzana modernizacija uslovila je rast i razvoj gradova. U njima se formira masovna radnička klasa regrutovana iz seljačkog sloja. Međutim, agrarni karakter zatečene privrede je bio takav da je učešće poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu Jugoslavije tek polovinom 60-ih godina palo ispod 50% (Lazić, 2011: 95). Analizom godišnje stope rasta sektora privrede, koeficijenta rasta i učešća pojedinačnih sektora privrede u ukupnom rastu društvenog proizvoda u periodu od 1952. do 1990. godine, može se zaključiti da su pokretači razvoja jugoslovenske privrede bili njena industrija i rudarstvo, na temelju čega je došlo do razvitka sektora saobraćaja i trgovine. U poređenju s 1939. godinom, industrijska proizvodnja je 1990. godine bila veća 22,1 puta. Prosečna godišnja stopa rasta industrije u Jugoslaviji u periodu između 1948. i 1986. godine iznosila je 7,9%, dok je u Srbiji (s autonomnim pokrajinama) u proseku iznosila 8,2% (Drašković, 2014: 112) U poslednjim danima socijalističke Jugoslavije industrija je ostvarivala gotovo polovinu (43,7%) ukupnog društvenog proizvoda (više u Latifić, 1997: 15–19, 40–47; Mandić, 1989: 107–114). Fizički obim industrijske proizvodnje SFR Jugoslavije 1990. godine bio je 11,5 puta veći nego 1955. godine (Kovačević, 2014: 12). Promena karaktera radne snage u SFR Jugoslaviji ogleda se i u činjenici da su radnici zaposleni u industriji činili polovinu ukupno zaposlenih u privredi društvenog sektora. Broj industrijskih

11 Veoma je važno pomenuti da je raskid sa Sovjetskim Savezom uslovio da SFR Jugoslavija kasnije ostvari aranžmane sa međunarodnim finansijskim institucijama (MMF-om pre svih), čime je, na određeni način, obnovljena zavisnost zemlje od internacionalnog finansijskog kapitala (Chossudovsky, 1996; Vudvord, 1997: 65; Shoup, 2008: 337; Unkovski-Korica, 2014: 14-22).

radnika na teritoriji Jugoslavije 1990. godine (2.662.000) bio je skoro 9 puta veći nego 1939. godine (330.000, Latifić, 1997: 46).

Utemeljujući se ideološki kao besklasno društvo radničke samouprave, Jugoslavija je težila punoj zaposlenosti stanovništva i sigurnosti radnog mesta. Međutim, ni ubrzana modernizacija i industrijalizacija zemlje nije bila u stanju da apsorbuje celokupnu radnu snagu. Tako se 1961. godine na biroima rada nalazilo čak 220.000 ljudi koji su tražili posao u nepoljoprivrednim zanimanjima (Ivanović, 2012: 55). Stoga je strategija države bila usmerena na izvoz rezervne armije rada u neke od najrazvijenijih kapitalističkih zemalja Evrope (Nemačka, Austrija, Švedska Francuska) čija su tržišta rada iskazivala potrebu za nekvalifikovanim i kvalifikovanim radnicima. Bez obzira na to, puna zaposlenost je predstavljala neostvoreni ideal jugoslovenskog socijalizma. Za razliku od socijalističkih zemalja sovjetskog bloka, jugoslovensko društvo se permanentno suočavalo s nezaposlenošću u manjem ili većem obimu (zavisno od perioda).

Na osnovu dostupnih podataka (Woodward, 1995; Petrak, 2003) evidentno je da nezaposlenost postaje opterećujući problem jugoslovenskog društva tek nakon 1980. godine. Tokom 1960-ih i 1970-ih stopa nezaposlenosti kretala se između 6% i 7%. Čini se da je u ovom periodu postojanje rezervne armije rada uspešno rešavano pomenutim planskim izvozom radne snage. Tek 1980. godine stopa nezaposlenosti dostiže gotovo 14%, uz tendenciju rasta svake naredne godine. Ona je rasla do 1990. godine, kada je dostigla 15,9% (Petrak, 2003: 6). Osim povećanja stope nezaposlenosti, od 1980. raste i stopa inflacije u Jugoslaviji. Oba fenomena mogu se dovesti u uzročno-posledičnu vezu s pritiskom MMF-a na Jugoslaviju zbog pomenutog spoljnog duga iz prethodne dekade. Stavivši se u poziciju zavisnosti prema međunarodnim finansijskim institucijama, Jugoslavija se našla u dubokoj ekonomskoj krizi. Bila je pod permanentnim pritiskom MMF-a da smanji javnu potrošnju, ali i da transformiše vlasnički status svojih banaka i preduzeća i time se praktično odrekne socijalizma i radničkog samoupravljanja (Obradović, 2000: 90; Vuković, 2012: 472–474). Ekonomska kriza uzrokovala je političku krizu koja se manifestovala u sučeljavanjima republičkih rukovodstava. Nejednak razvoj privrede bio je karakteristika ove države još od 1918. godine. Socijalistička modernizacija uspevala je da ublaži ove razlike, ali ne i da ih do kraja prevlada. Pregled stope nezaposlenosti u republikama i pokrajinama jedan je od pokazatelja toga procesa. U poslednjoj godini (1990) postojanja SFR Jugoslavije stopa nezaposlenosti u Sloveniji iznosila je 4,8%, dok je na Kosovu bila 38,4%.¹² Ovakvo stanje uslovlilo je pojavu ekonomskog nacionalizma koji je zakonomerno vodio političkom nacionalizmu republičkih rukovodstava. To je, pored drugih protivrečnosti jugoslovenske federacije, naposletku dovelo do ratne disolucije jugoslovenske federacije. U tim uslovima odvijala se prvobitna akumulacija kapitala na postjugoslovenskom prostoru.

12 Na teritoriji uže Srbije 1990. godine stopa nezaposlenosti iznosila je 16,4%, u Vojvodini je bila 16,6%, u Hrvatskoj 8,6%, u Crnoj Gori 21,6%, u Bosni i Hercegovini 20,6% i u Makedoniji 22,9% (Woodward, 1995: 386, prema Petrak, 2003: 12).

Prvobitna akumulacija kapitala u postsocijalističkim uslovima

Srpsko iskustvo „tranzicije“ iz socijalizma u kapitalizam osobeno je u odnosu na druge postsocijalističke zemlje po činjenici da su delovi nekadašnje socijalističke nomenklature pretvorbom vlasničkog statusa već postojeće društvene imovine postali nova kapitalistička klasa (Lazić, 2011, 2014a). Socijalistička partija Srbije (SPS) nastala je 1990. godine spajanjem Saveza komunista Srbije i Saveza socijalističkog radnog naroda Srbije. Nominalno deklarirana kao socijalistička, ova partija je sprovela prvu fazu restauracije kapitalističkih društvenih odnosa. Pod njenim vođstvom, odvijao se proces prvobitne akumulacije kapitala u uslovima ratova sa susedima i međunarodne izolacije. Paradoks ovog procesa je što je kritika i demontaža socijalističkog sistema izvršena iz samog sistema. Pod pritiskom ekonomske krize tokom 1980-ih, partijsko rukovodstvo se kameleonski prilagodilo novim političkim okolnostima na globalnom nivou (raspad SSSR-a i real-socijalizma), presudno utičući na unutrašnje društvene procese.

Stvorivši političke preduslove za „transformaciju“ ekonomskog sistema, nominalno socijalistička nomenklatura sprovela je kontrarevoluciju uspostavljanjem društva oštrog klasnog suprotnosti. Zatečeno društveno bogatstvo koncentrisano je na samom vrhu klasne strukture društva koji su zauzeli njeni pripadnici. Prvobitna akumulacija kapitala u slučaju Srbije nije implicirala proizvodnju nove vrednosti. Ona se odvijala prostom redistribucijom zatečenog društvenog bogatstva (uglavnom proizvedenog u periodu 1945–1990) i njegovim prenošenjem u posed nomenklature.¹³ Privatizacija društvenih i državnih preduzeća u Srbiji omogućena je saveznim *Zakonom o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom* iz 1989. godine (Bolčić, 2002: 100; Drašković, 2010: 11). Osim toga, bogatstvo je sticano i švercom robe koji je postao nužni način funkcionisanja društva u uslovima međunarodne izolacije. Redistribucija društvenog bogatstva se uglavnom odvijala tako što se kapital velikih javnih preduzeća prelivao u male privatne firme u vlasništvu pripadnika nomenklature. Tako su veliki privredni giganti uspostavljeni u socijalizmu dovedeni do propasti, što je predstavljalo osnovu deindustrijalizacije srpske privrede (Lazić, 2011: 73–74).

Privredni kolaps proizvodio je „formalnu zaposlenost“ (Bolčić, 2002). Pod time se misli da su zaposleni u nekadašnjim socijalističkim privrednim gigantima ostajali zaposleni samo zato što bi njihovo masovnije otpuštanje gotovo sigurno dovelo do socijalnih nemira.¹⁴ Na taj način je održavan privid socijalnog mira,

13 Božo Drašković (Drašković, 2010: 11) opisuje proces transformacije državne i društvene svojine u privatnu. On se najčeće vršio tako što je u partnerskom odnosu između državnih i novoosnovanih privatnih preduzeća na čijem su čelu bile osobe bliske rukovodiocima državnih i društvenih preduzeća, vršen transfer državne i društvene svojine na privatna preduzeća. Kako ističe Bolčić (Bolčić, 2002b: 97), specifičnost prve faze „tranzicije“ srpskog društva ogledala se u dva paralelna procesa: s jedne strane se odvijalo podržavljenje nekadašnjeg društvenog vlasništva (reetatizacija), dok je, s druge strane vlasnička struktura društvenih preduzeća menjana osnivanjem akcionarskih društava.

14 Kako navodi Milošević, 2000. godine je evidentirano 31.850 nelikvidnih firmi u kojima je bilo zaposleno 541.000 radnika (Milošević, 2004: 398).

premda „formalno zaposleni“ svoju egzistenciju više nisu mogli obezbeđivati na radnom mestu zbog čega su se sve više okretali poslovima u neformalnoj ekonomiji. Zaštićenost radnika koja je proisticala iz egzistencijalne sigurnosti radnog mesta predstavljala je jedno od najznačajnijih osobnosti socijalističkog društva. Tokom prve postsocijalističke decenije društveni status radništva je potpuno degradiran. U periodu od 1990. do 1998. godine broj zaposlenih u Srbiji je smanjen za 636.726 lica, odnosno sa 2.481.509 na 1.844.793 zaposlenih (Milošević, 2004: 396). Time je položen socioekonomski temelj za odumiranje industrijskog radništva, tercijarizaciju radničke klase, povećavanje nezaposlenosti i porast radne prekarosti u savremenom srpskom društvu.

Za potpuno osiromašenu radničku, ali i srednju klasu, postojala su dva izvora preživljavanja: jedan je bio delimičan povratak poljoprivredi, dok je drugi bio u sivoj i crnoj ekonomiji. Prema nekim procenama, u ovom periodu je oko 50% BDP-a dolazilo iz sive ekonomije (Lazić, 2011: 214). Premda nema preciznih podataka o razmerama neformalne ekonomije u poslednjoj deceniji 20. veka, procenjuje se da je 1991. godine učešće neformalne ekonomije u registrovanom društvenom proizvodu iznosilo 31,6%, dok je 1993. godine 54,4% društvenog proizvoda poticalo iz neformalne ekonomije, da bi se 1997. godine taj udeo smanjio na 34,5% (Cvejić, 2002: 133–134). Anketa iz 2000. godine nam govori da je tada blizu 1,2 miliona ljudi bilo angažovano u sivoj ekonomiji, što je predstavljalo trećinu radno aktivnih osoba (Krstić i Stojanović, 2001: fn.27, prema Cvejić, 2002: 134). Šverc roba poput nafte, oružja, hrane ili cigareta, odvijao se pod kontrolom države. On je bio način da u novoj kapitalističkoj klasi mesto obezbeđe i oni koji nisu formalno pripadali društveno-političkoj eliti, ali su bili u prilici da obavljaju ove poslove uz njenu saglasnost.

Nezajajljivo rasparčavanje društvene imovine, uz efekte međunarodne izolacije, dovelo je do potpunog kolapsa srpske privrede i hiperinflacije (1992–1994). Bila je to jedna od najdugotrajnijih i najvećih inflacija u istoriji čovečanstva. Na vrhuncu inflacije 1993. godine, cene roba su rasle nekoliko puta u toku jednog dana i izražavane su u milijardama dinara. Zbog devalvacije dinara, nemačka marka postaje nezvanično platežno sredstvo u zemlji. Ovo je dovelo do nestašice svih vrsti roba i štampanja bonova za osnovne životne namirnice, što je gotovo čitavu populaciju dovelo do granica fizičke izdržljivosti. U uslovima hiperinflacije kojom je gotovo u potpunosti obezvređena vrednost najznačajnijih privrednih resursa i preduzeća, odvijao se proces privatizacije društvene i državne svojine. Kako su pripadnici državno-političke elite jedini raspolagali nekakvim kapitalom, te sami rukovodili procesom svojinske „transformacije“, oni su bili jedina društvena grupa koja je imala mogućnost da izvrši konverziju društvenog i državnog vlasništva u privatno.¹⁵ Ovo predstavlja verovatno najveću osobnost srpske „tranzicije“ u odnosu na ostala postsocijalistička društva u kojima je prvi

15 „U istom periodu je egzistirala visoka inflacija, zvanični i tržišni kurs čvrstih valuta su imali značajna odstupanja i to od 10-15% do preko 4 puta je bio veći tržišni u odnosu na zvanični kurs. Najviše korišćena valuta je bila DM – nemačka marka. Posredstvom koristi od inflatornih dobitaka, dobitaka od kursnih razlika, privilegija u pozicioniranju kod uvoza, korupcije i koristi pozicija pripadnosti političkim strankama, odnosno učešću u vlasti došlo je do temeljitog prelijanja društvenog kapitala u privatni kapital” (Drašković, 2010: 11).

korak u procesu prelaska iz socijalizma u kapitalizam bilo odvajanje političke nomenklature od ekonomskih procesa (Lazić, 2002: 20–21). U slučaju Srbije je upravo politička nomenklatura određivala tok restauracije na način da su njeni predstavnici postajali ili presudno uticali na to ko će biti deo nove ekonomske „elite“ društva.

Međutim, nakon izvršene prvobitne akumulacije kapitala, novoj kapitalističkoj klasi je tadašnji politički režim počeo predstavljati smetnju, kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom polju reprodukcije kapitala.¹⁶ Lazić ističe: „Stoga se nova ekonomska elita, kao formativno jezgro kapitalističke klase – morala, čim je ojačala, otarasiti svog dotadašnjeg tutora” (Lazić, 2011: 68).

Stupanje Srbije u globalnu neoliberalnu ekonomiju

Nakon promene režima koji je sproveo prvobitnu akumulaciju kapitala, snizio opšti životni standard stanovništva i doveo privredu zemlje do potpunog kolapsa, stvoreni su uslovi za daljnju deindustrijalizaciju ekonomije i prekarizaciju rada prema neoliberalnim obrascima Vašingtonskog konsenzusa.¹⁷ Integrišući se u globalne ekonomske tokove posle 2000. godine, država je ubrzala privatizaciju. Prvobitno je privatizovan najveći deo finansijskog sektora (banke), što je bio preduslov finansijske i monetarne stabilizacije, ali i kontrole nacionalne ekonomije od strane međunarodnih finansijskih institucija. Ovim su stvoreni uslovi za industrijske investicije, odnosno privatizaciju potencijalno profitabilnih industrijskih kapaciteta zemlje. Stabilizacija nacionalne valute bila je pretpostavka uspostavljanja uvozno orijentisane ekonomije u kojoj se ogledao i neproizvodni karakter nove kapitalističke klase.¹⁸ Drugi talas privatizacije se

16 Analizirajući kako je ovaj režim pao u jednodnevnim uličnim sukobima 2000. godine, dok je 1996/1997 opstao uprkos višemesečnim protestima, Lazić zaključuje da je u međuperiodu dovršena prvobitna akumulacija kapitala i formiranje nove kapitalističke klase kojoj je Miloševićeva politika – ispisujući pun krug ratom na Kosovu i NATO intervencijom – sada postala ograničavajući faktor reprodukcije i proširenja kapitala. Pozivajući se na lične razgovore koje je tokom svojih istraživanja vodio sa istaknutim pripadnicima kapitalističke klase, on tvrdi da je ta grupacija tada po prvi put manje-više kao celina stala iza opozicionih stranaka. Uz ovaj, on ističe i angažman međunarodne zajednice nakon NATO intervencije kao dva odlučujuća faktora političkih promena 2000. (Lazić, 2011: 67-68).

17 Sam pojam ukazuje da je ovim sporazumom ostvareno saglasje najbitnijih političkih, ekonomskih i ideoloških činilaca u središtu američke imperije – Kongresa, državne administracije, MMF-a, Svetske banke, uticajnih „tink-tenkova“ i ekonomista – o budućem pravcu kretanja globalne ekonomije. U njemu je sadržana jednostavna lista deset mera koju je sastavio britanski ekonomista Džon Vilijamson 1989. godine (više u: Lopes, 2012). Primena principa iznetih u Vašingtonskom konsenzusu na području Severne i Latinske Amerike uobličena je u NAFTA sporazumu (Severno-američki sporazum o slobodnoj trgovini) iz 1994. godine. Na prostoru Evropske unije neoliberalni ekonomski koncept usvojen je Mastroškim ugovorom 1992. godine. Osnivanjem Svetske trgovinske organizacije (WTO) 1995., finaliziran je proces izgradnje institucija neoliberalne ekonomije.

18 “Koje su osnovne karakteristike modela privrednog razvoja koji se u Srbiji primenjuje od 2001. godine? Rast srpskog BDP-a je temeljen na prilivu stranog kapitala i ostvarivan je iznad prosečnim rastom sektora usluga. U isto vreme, stope rasta industrije (i poljoprivrede) su bile vrlo skromne i znatno niže od stope rasta BDP-a. Impuls rastu usluga je dao ogroman uvoz,

razlikovao od prethodnog po tome što su preostale potencijalno profitabilne privredne i industrijske kapacitete privatizovale multinacionalne korporacije, odnosno inostrani kapitalisti. Fizički obim industrijske proizvodnje Srbije u 2000. godini iznosio je samo 43% nivoa ostvarenog 1990. godine (Kovačević, 2014: 13). U prvim godinama postmiloševićevskog perioda beleži se visok rast društvenog proizvoda i poboljšanje životnog standarda koji se pravilno mogu razumeti samo u odnosu na katastrofalno zatečeno stanje 2000. godine.

Međutim, drugi talas privatizacije doprineo je rastu nezaposlenosti. Privatizovani privredni subjekti rešavali su se viškova zaposlenih što je dovelo do istog fenomena i u državnim preduzećima koja su sada morala da se takmiče u uslovima tržišne ekonomije. U periodu od 2000. do 2017. godine broj zaposlenih u prerađivačkoj industriji je prepolovljen (Bradaš, 2017). Izvršena je temeljna deindustrijalizacija zemlje koja je rezultirala tercijarizacijom ekonomije, a samim tim i *tercijarizacijom radničke klase*. Tome svedoči i podatak da je ukupna industrijska proizvodnja 2012. godine iznosila 38% njenog obima iz 1989. godine (Kovačević, 2014: 18). Stvorena je velika rezervna armija rada. Time je Srbija transformisana u zemlju jeftine radne snage, čime sadašnji vlastodršci javno privlače „strane direktne investicije.”¹⁹ Na ukupno loše stanje srpske ekonomije posle 2000. godine dodatno je uticao spoljašnji faktor globalne ekonomske krize (2008). Ona se u Srbiji manifestovala opadanjem investicija stranog kapitala što je zakonomerno uzrokovalo dodatni porast nezaposlenosti (Matković, Mijatović i Petrović, 2010).

Transformaciju srpske privrede prema tercijarizaciji moguće je ilustrovati na primeru privrede Novog Sada. U njemu je od 1989. godine devastirano više industrijskih giganata koji su zapošljavali nekoliko desetina hiljada radnika i predstavljali lokomotivu razvoja lokalne ekonomije. Industrijski pogoni „Novkabela”, „Pobede”, „Jugoalata”, „Jugodenta”, „Hemijske industrije Novi Sad” (HINS), „Agrohema”, „AMB Grafike”, „Novosadske industrije tekstila” (NIT), itd., prehrambeni giganti „Hleb” i „Novosadska mlekar”, građevinska preduzeća „Neimar” i „Petar Drapšin”, danas ne postoje ili su privatizovani sa znatno manje zaposlenih nego ranije. Proces privatizacije uslovio je da udeo privatnih preduzeća u Južno-bačkom okrugu dostigne čak 95%.²⁰ Industrijska zona Sever,

na koga je u periodu 2001-2009. potrošeno skoro 110 milijardi dolara. Ogromnu količinu uvezene robe trebalo je prevesti, prodati, osigurati i obezbediti novac za njeno finansiranje. (...) Ključni uslov nesmetanog funkcionisanja aktuelnog modela razvoja je nesmetan i dovoljan priliv stranog kapitala. Ukupan dug Srbije na kraju 2009. godine je iznosio 32,7 milijardi dolara, a 2001. godine, on je bio 11 milijardi dolara. (...) Kome je odgovarao ovakav model privrednog razvoja? Pre svega državi, jer je omogućavao lagodno vladanje, obezbeđujući stabilan i vrlo izdašan priliv sredstava za republički budžet. *Jak dinar je obezbeđivao i visok profit za uvoznike, istovremeno čineći izvoz potpuno nerentabilnim* (kurziv M. P.). Izvozili su uglavnom oni koji nisu mogli da prodaju robu na domaćem tržištu. Ali, ni oni nisu očekivali profit od izvoza, već se zarada ostvarivala na prodaji uvezene robe. Time je u potpunosti deformisana struktura naše spoljno-trgovinske razmene” (Savić, 2010: 315-317).

19 “Investirajte u Srbiju, zemlju kvalifikovane, a jeftine radne snage” deo je reklame na ‘Si-En-Enu’ koju su pre dve godine platili PKS (Privredna komora Srbije, prim. aut.) i ‘Invest in Serbia’ (Blic, 2016.)

20 https://juznobacki.okrug.gov.rs/sr/novi_sad_privreda.php?lang=lat

koja je bila ekonomsko središte grada, danas je sablasno prazna, te predstavlja najvernije svedočanstvo socioekonomske propasti društva.

Na primeru fabrike električnih kablova „Novkabel”, koja je bila srce severne industrijske zone, moguće je sagledati na koji način je deindustrijalizacija uticala na porast radne prekarnosti u srpskom društvu. Dostižući vrhunac razvoja krajem 70-ih i početkom 80-ih godina prošlog veka, „Novkabel” je proširio svoju delatnost osnivanjem ogranaka firme „Novkabel elektronika, računari i automatika” (ERA) da bi pratio razvoj savremene tehnologije.²¹ Na vrhuncu svog poslovanja, kompanija je imala oko 5000 zaposlenih. U prvoj fazi tzv. tranzicije broj zaposlenih se smanjio na oko 3000, uz temeljnu devastaciju proizvodnog procesa i tehnološku stagnaciju u uslovima međunarodne izolacije i ukupno lošeg stanja srpske ekonomije. Zaostajanje za savremenim tehnološkim tokovima, koji su na polju računarstva i automatike doživeli ekspanziju upravo u poslednjoj deceniji 20. veka, presudno su odredili sudbinu „Novkabela” u novom veku. Preduzeće je početkom 21. veka bilo toliko devastirano da više nije bilo u stanju da isplaćuje zarade radnicima. To je dovelo do serije štrajkova i još većeg smanjenja broja zaposlenih. Broj zaposlenih se 2003. godine smanjio na 1200, da bi nakon novog talasa otpuštanja 2008., u preduzeću ostalo oko 700 zaposlenih. Promenom vlasništva 2009. godine kompanija postaje vlasništvo kiparske kompanije East Point Holding Ltd. Privatizovanje „Novkabela” doprinosi daljem smanjenju broja zaposlenih, da bi ih 2015. godine ostalo svega 300 (prema Dan, 2020).²²

Sličnu sudbinu doživeli su zaposleni i u ostalim gigantima novosadske privrede. Slučaj „Novkabela” predstavlja paradigmu „tranzicione” devastacije novosadske i ukupne srpske privrede, ali i mehanizam stvaranja ogromne rezervne armije rada od nekadašnjeg industrijskog radništva. U ovom procesu mogu se pronaći strukturni uzroci prekarizacije rada u Srbiji 21. veka. Ni skorašnji razvoj IT industrije u Novom Sadu i otvaranje nekoliko novih industrijskih pogona u inostranom vlasništvu nisu ni približno dovoljni da apsorbuju rezervnu armiju rada nastalu u „tranzicionoj” destrukciji privrede i radnu snagu koja je u međuvremenu prispela na tržište rada. Tome najbolje svedoči slučaj američke korporacije „Lir” (Lear) koja je sa Vladom Srbije 2015. godine potpisala sporazum o otvaranju fabričkog pogona za proizvodnju električnih kablova u Novom Sadu. Prema ovom sporazumu, korporacija se obavezala da će minimalna mesečna neto zarada zaposlenih iznositi 120 odsto od minimalne zakonske cene rada, što je u tom trenutku iznosilo 24.500 dinara ili oko 200 evra (Voice, 2016). Ovako niska cena najamnine omogućena je postojanjem velike rezervne armije rada u srpskom društvu usled čega je u novosadskom pogonu „Lira” prisutna velika fluktuacija radnika. Prema podacima sindikata „Nezavisnost” u ovoj fabrici je 2018. godine bilo zaposleno nešto više od 3.000

21 U saradnji s mađarskim Videotonom, a kasnije i sa italijanskim Olivetijem, „Novkabel” je, koristeći IBM tehnologiju, proizveo prve personalne računare ERA 20, ERA 40 i ET-188 (Mitrović i Jović, 2020).

22 Podatke o broju zaposlenih autor članka Zvonko Dan je dobio kroz razgovor sa Čedomirom Kopčanskim, predsednikom sindikata zaposlenih u „Novkabelu”. Isti podaci o (opadajućem) broju zaposlenih mogu se pronaći i u novinskom prilogu portala „Radija 021” (Strika, 2016).

radnika, dok je broj identifikacionih kartica koje se dobijaju pri zaposlenju krajem iste godine dostigao brojku od 7.000 (Latas, 2018).²³

Deindustrijalizacija srpske privrede uslovila je promenu njene sektorske strukture i rast tercijarnog sektora koji se pokazuje nedovoljno velikim da apsorbuje viškove radne snage nastale u ovom procesu, i pored negativnog prirodnog priraštaja i negativnog migracionog salda. Godine 1988. u industriji i rudarstvu Srbije (bez Kosova i Metohije) bilo je zaposleno 952.069 ljudi (Republički zavod za statistiku, 1989: 96). Podaci iz 2010. godini ukazuju na drastično smanjenje zaposlenosti u ovom sektoru privrede, jer je industrijskih radnika bilo svega 312.000 (Drašković, 2014: 113). Kako navodi Marica Šljukić (2018), pozivajući se na podatke Republičkog zavoda za statistiku, u Srbiji je 1991. godine u sektoru industrije i zanatstva bilo zaposleno 1.020.940 ljudi, dok je taj broj 2002. godine sveden na 711.725 zaposlenih. Od tada se beleži progresivni pad broja zaposlenih u industriji i zanatstvu, pa je broj zaposlenih u ovom sektoru privrede 2010. godine iznosio 407.254, dok je 2012. dostignut rekordno nizak broj zaposlenih u prerađivačkoj industriji – svega 378.789, ili 17,7% ukupnog broja zaposlenih. U narednim godinama beleži se blagi porast broja zaposlenih u ovom sektoru privrede, pa je tako 2016. godine u prerađivačkoj industriji bilo zaposleno 393.906 ljudi (Šljukić, 2018: 56). Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku²⁴ u 2022. godini bilo je 495.994 zaposlenih u prerađivačkoj industriji. Dakle, u periodu od 2010. do 2022. godine vidljiv je porast zaposlenosti u ovom sektoru. Međutim, pokazuje se da rast industrijske proizvodnje u poslednjoj dekadi nije garant podizanja životnog standarda stanovništva. Uzrok je u tome što je postojeća industrijska proizvodnja uglavnom vlasništvo stranog kapitala, tako da i glavina novostvorene vrednosti završava izvan države Srbije (Radenković, 2016: 29–31). Degradirajući uslovi rada i niske najamnine su uobičajeni u proizvodnim pogonima stranih korporacija otvorenim u prethodnoj deceniji, što je dokumentovano u brojnim medijskim izveštajima.²⁵ Ni blagi porast industrijske proizvodnje u potonjoj deceniji nije dovoljan da ublaži promenu karaktera srpske privrede od 1990. godine do danas. Tercijarizacija ekonomije vidljiva je u podacima o sektorskoj zaposlenosti: 66% zaposlenih radnika radi u sektoru usluga, 27% njih je zaposleno u industriji,

23 Ovako visoku fluktuaciju radnika omogućuje karakter industrije koja predstavlja najveći deo stranih investicija u Srbiji. Čitav proces obuke radnika u Liru traje svega tri dana. Za proizvodnju ove robe dovoljna je nekvalifikovana manuelna radna snaga, uz minimalna ulaganja u sredstva za proizvodnju. Ovu industriju karakteriše nizak nivo automatizacije, te su kompanije koje posluju u ovoj oblasti vrlo pokretljive u potrazi za jeftinijom radnom snagom.

24 <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Html/G20231025.html>

25 Najeklatantniji primer nedostojanstvenog i slabo plaćenog rada pokazuje se u proizvodnom pogonu južno-korejske korporacije "Jura" u kome se izrađuju električni kablovi. List "Danas" u tekstu pod naslovom *Ne daju im da idu u toalet, teraju ih da nose pelene* opisuje uslove rada u ovoj fabrici i navodi iznos uobičajene radničke najamnine (Bukvić, 2016.). O kršenju radničkih prava u Juri i poslovanju ove korporacije u Srbiji produkcijska kuća "Insajder" je napravila i polučasovnu dokumentarnu emisiju (Insajder, 2016). Internet portal Radnik.rs kontinuirano prati i dokumentuje kršenje radničkih prava. Na njemu je moguće pronaći većinu primera nedostojanstvenog rada u Srbiji.

dok je 4% radnika zaposleno u građevinarstvu te 3% u poljoprivredi (Bradaš, 2018: 5). Od 2000. godine beleži se smanjenje broja zaposlenih u svim sektorima ekonomije, osim u sektoru usluga u kome se jedino može pokazati porast broja zaposlenih. Registrovana zaposlenost od 2000. godine smanjena je za 14% uz drastičnu promenu sektorske strukture zaposlenosti. U odnosu na 2000. godinu, 2017. je u prerađivačkoj delatnosti bilo 286.209 zaposlenih manje. U poljoprivredi je broj zaposlenih umanjen za 55.241, u građevinarstvu za 44.011, te u sektoru saobraćaja za 30.732. Broj zaposlenih u sektoru usluga povećan je za svega 125.390, što jasno svedoči da tercijarni sektor srpske ekonomije ne uspeva da apsorbuje viškove radne snage, niti da odgovori na izazove prekarizacije rada (Bradaš, 2018: 18). Štaviše, transformacija zaposlenosti prema uslužnoj delatnosti usled deindustrijalizacije srpske ekonomije predstavlja strukturni uzrok prekarizacije rada.

Zaključak

U tekstu je proveden prikaz socioekonomskih posledica restauracije kapitalizma u srpskom društvu. Neproizvodni karakter savremene srpske privrede ogleda se u stabilnom kursu domaće valute kojim se podstiče njena uvozna orijentacija. Strukturne uzroke ovoga treba tražiti u restauracijskoj deindustrijalizaciji srpske ekonomije. Jedan od razloga zbog kojeg je ovde korišćen pojam restauracije umesto pojmova tranzicije i transformacije sadržan je u činjenici da komparacija nacionalne ekonomije u dva proučavana razdoblja pokazuje da današnja srpska privreda i njen položaj u globalnoj ekonomiji umnogome podseća na privredu Kraljevine Jugoslavije u periodu između dva svetska rata. Kako Vuković navodi, u industriji ove države je većinski bio angažovan inostrani kapital koji je, koristeći pogodnosti koje mu je osigurala država, u Jugoslaviju prebacivao stare, neprofitabilne pogone koristeći izvanredno jeftinu radnu snagu (1925. godine je prosečna najamnina osiguranog radnika iznosila 4,5 kilograma hleba – Vuković, 2012: 103). Shodno tome, čini se da je danas prikladnije koristiti pojam restauracije umesto pojmova tranzicije i transformacije za proces prelaska iz socijalizma u kapitalizam koji se odvija u prethodnih gotovo četiri decenije. Premda se druga faza restauracije razlikuje od prve po potpunoj otvorenosti domaće ekonomije za investicije inostranog kapitala, ona ne bi bila u tolikoj meri moguća bez temeljne destrukcije socijalističke ekonomije u uslovima izolovanosti od međunarodnih tokova kapitala koja je realizovana u prvoj fazi restauracije. Iz tog razloga proces restauracije treba posmatrati kao kontinuiran, uz jasno razlikovanje faza unutar tog procesa. Deindustrijalizacija srpske ekonomije prikazana je egzaktnim podacima o smanjenju zaposlenosti u industriji od sloma socijalizma i početka restauracije kapitalizma. U radu je utvrđeno da je u Srbiji danas u industriji zaposleno gotovo pola miliona ljudi manje nego u trenutku raspada bivše države i početka restauracije kapitalizma na postjugoslovenskom prostoru. Kao pokazni primer destrukcije industrijskih giganata stvorenih u socijalističkom razdoblju i smanjenja zaposlenosti u industriji, prikazan je slučaj novosadske kompanije

„Novkabel“. Prikazom promena u sektorskoj strukturi zaposlenosti pokazano je da rast zaposlenosti u uslužnom sektoru ekonomije nije dovoljan da apsorbuje rezervnu armiju rada nastalu smanjenjem zaposlenosti u industriji. U ovoj činjenici je moguće pronaći vezu između deindustrijalizacije i velikog stupnja prekarne zaposlenosti u srpskom društvu.

Upravo značajan deo aktivne radne snage u Srbiji koji egzistira u uslovima radne prekarnosti omogućuje ovdašnjim poslodavcima (kapitalistima) visoku stopu eksploatacije, odnosno znatno nižu cenu rada u komparaciji sa tržištima rada u državama kapitalističkog centra. Kako pokazuje primer iz fabrike „Lir“ u Novom Sadu koji je naveden u tekstu, iz istog je razloga moguća vrlo visoka fluktuacija radne snage u industrijskim pogonima koji su u prethodnoj deceniji pokretani stranim direktnim investicijama. Radništvo u Srbiji je loše plaćeno, lako zamenjivo i nezaštićeno, s obzirom da Zakon o radu onemogućuje prekarne radnike da se sindikalno udružuju, osporava im pravo na štrajk itd. (Reljanović, 2019: 24). Novi državni okvir u kom se Srbija (i ostale države nastale raspadom Jugoslavije) našla uslovio je znatno lošiju poziciju države u međunarodnoj podeli rada i globalnoj kapitalističkoj ekonomiji. Jedina svrha izmena Zakona o radu je dalja prekarizacija radne snage i permanentno slabljenje položaja najamnih radnika koje je neophodno za ekonomsku strategiju privlačenja stranih direktnih investicija. Prema mišljenju autora, strukturne uzroke ovakvog stanja treba tražiti u planskoj destrukciji privrednog razvoja ostvarenog u periodu socijalističke Jugoslavije (čiji je pokretač bila upravo njena industrija), koja je rezultirala novim klasnim odnosima u srpskom društvu i podređenom, perifernom socioekonomskom položaju države u globalnoj kapitalističkoj ekonomiji. Visok stepen prekarne zaposlenosti u srpskom društvu samo je jedna od najočiglednijih manifestacija prethodno navedenog. Ovaj rad može biti podsticaj za utvrđivanje preciznih razmera prekarne zaposlenosti u Srbiji do koje tek treba doći. Isto tako, u sklopu izučavanja karaktera novih klasnih odnosa (Lazić, 2011, 2014a, 2014b) nastalih u procesu restauracije, bilo bi korisno istražiti i klasnu strukturu prekarizata u Srbiji, s obzirom da je autor stava da je prekarni rad transklasni fenomen koji obuhvata različite klase u savremenom društvu (Vidi: Perović, 2023).

Literatura

- A11 (2020). *Srbija među zemljama sa najvećom nejednakošću u Evropi, teret krize plaćaju najsiromašniji*. 16. Okt. 2020. <https://www.a11initiative.org/srbija-medju-zemljama-sa-najvecom-nejednakoscu-u-evropi-teret-krize-placaju-najsiromasniji/>
- Aleksić, D. (2023). Nejednakost zarada u Srbiji. *Ekonomске ideje i praksa* 50: 21–37.
- Arandarenko, M. (2017). *Ekonomska nejednakost u Srbiji između ideologije i činjenica*. 11. Maj 2017. <<https://mons.rs/ekonomska-nejednakost-u-srbiji-izmedju-ideologije-i-cinjenica>>
- Arandarenko, M., Krstić, G. i Žarković-Rakić, J. (2017). *Dohodna nejednakost u Srbiji: od podataka do politike*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert.

- Beta (2020). Javni dug Srbije preko 50 odsto BDP-a na kraju juna meseca. 04. Avg. 2020. <<https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/javni-dug-srbije-preko-50-odsto-bdp-a-na-kraju-juna-meseca/>>
- Betti, E. (2018). Historicizing precarious work: forty years of researching in social sciences and humanities. *International Review of Social History*, 63 (2): 273–319.
- Bilten ARS (2022). *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2021*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Blic (2016). *Dobrodošli u zemlju jeftine radne snage*. 16. Jun 2016. <<https://www.blic.rs/vesti/ekonomija/dobrodošli-u-zemlju-jeftine-radne-snage/9lxlfl13>>
- Bolčić, S. (2002). *Društvene promene i razaranja društvenog sektora rada u Srbiji 1990-tih*. U: Bolčić, S. i Milić, A. (ur.) (2002). *Srbija krajem milenijuma: razaranja društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 97–106.
- Bradaš, S. (2017). *Statistika i dostojanstven rad: kritička analiza političkog tumačenja statistike rada*. Beograd: Fondacija centar za demokratiju.
- Bradaš, S. (2018). *Prekarna zaposlenost na tržištu rada Srbije*. Beograd: Fondacija centar za demokratiju.
- Bukvić, LJ. (2016). *Ne daju im da idu u toalet, teraju ih da nose pelene*. 27. Apr. 2016. <<https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/ne-daju-im-da-idu-u-toalet-teraju-ih-da-nose-pelene/>>
- Calic, M. J. (2004). *Socijalna istorija Srbije 1815–1941: usporeni napredak u industrijalizaciji*. Beograd: Clio.
- Castillo, Fernandez, D. (2012). The United States: economic crisis, productive restructuring and new precarious labor conditions. *Sociology Study*, 2(10): 779–796.
- Chossudovsky, M. (1996). Dismantling Yugoslavia, Colonizing Bosnia. *Covert Action* 56. 9. May 1996. <<http://www.hartford-hwp.com/archives/62/022.html>>
- Cizmovic, M., Shachmurove, Y. and Vulcanovic, M. (2021). Real effective exchange rates and deindustrialization: evidence from 25 post-communist Eastern European countries. *Post-Communist Economies* 33(7): 862–898.
- Cvejić, S. (2002). *Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: "siva ekonomija" u Srbiji 90-ih*. U: Bolčić, S. i Milić, A. (ur.) (2002). *Srbija krajem milenijuma: razaranja društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 123–140.
- Dan, Z. (2016). *Uništavanje poslednje fabrike metalne industrije Novog Sada*. 16. Sept. 2016. <<https://www.crvenakritika.org/vesti/strajkovi/409-novkabel-unistavanje-poslednje-fabrike-metalne-industrije-novog-sada>>
- Davidson, N. and Saull, R. (2017). Neoliberalism and the far-right: a contradictory embrace. *Critical Sociology*, 43(4–5): 707–724.
- Drašković, B. (2010). *Kraj privatizacije, posledice po razvoj*. U: Drašković, B. (ur.) (2010). *Kraj privatizacije, posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*. Beograd: Institut ekonomskih nauka; Beogradska bankarska akademija; Savez samostalnih sindikata Srbije, 3–40.

- Drašković, B. (2014). *Slom industrijskog sektora u Srbiji: postoje li šanse za deindustrijalizaciju*. U: *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*. Beograd: Institut ekonomskih nauka; Beogradska bankarska akademija; Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 107–133.
- Emmenegger, P. et. al. (eds.) (2012). *The Age of Dualization: The Changing Face of Inequality in Deindustrializing Societies*. Oxford: Oxford Academic.
- Engels, F. (1951). *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Beograd: Kultura.
- Eurostat (2023). *Living conditions in Europe: income distribution and income inequality*. Oct. 2023. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Living_conditions_in_Europe_-_income_distribution_and_income_inequality&oldid=528159#Key_findings>
- Foti, A. (2017). *General Theory of Precariat: Great Recession, Revolution, Reaction*: Amsterdam: Institute of network cultures.
- Gambrotto, F., Rangone, M. and S. Solari (2019). Financialization and deindustrialization in Southern European periphery. *Athens Journal of Mediterranean Studies*, 5(3): 151–172.
- Gini, C. (1912). *Variabilità e mutabilità: contributo allo studio delle distribuzioni e delle relazioni statistiche*. Bologna: Tipografia di P. Cuppini.
- Harvi, D. (2012). *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- High, S. (2020). *Deindustrialization and its consequences*. In: Fazio, M., Launius, C. and Strangleman, T. (eds), *The Routledge International Handbook of Working Class Studies*. London Routledge, 169–179.
- ILO [International Labour Organisation] (2012). *From Precarious Work to Decent Work: Outcome Document to the Worker's Symposium on Policies and Regulations to Combat Precarious Employment*. Geneva: ILO.
- Insajder (2016). *Insajder bez ograničenja u Juri: (emisija)*. 14. Jun 2016. <<https://insajder.net/arhiva/price/insajder-bez-ogranicenja-u-juri-emisija>>
- Ivanović, V. (2012). *Geburstag pišeš normalno: Jugoslovenski gastarbajeri u SR Nemačkoj i Austriji 1965–1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Kangrga, M. (2002a). *Šverceri vlastitog života: refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti*. Split: Kultura&rasvjeta.
- Kangrga, M. (2002b). *Nacionalizam ili demokracija*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kasimir, S. (2018). *Precarity*. In: Stein, F. (ed.). *The Open Encyclopedia of Anthropology*. 13. Mar. 2018. <<https://www.anthroencyclopedia.com/entry/precarity>>
- Klajn, N. (2009). *Doktrina šoka: procvat kapitalizma katastrofe*. Beograd: Samizdat B92.
- Korte, P. and Tan Chen, V. (2020). *Economic dislocation and trauma*. In: Fazio, M., Launius C. and T. Strangleman (eds), *The Routledge International Handbook of Working Class Studies*. London Routledge, 180–189.
- Kovačević, M. (2014). *Uzroci deindustrijalizacije i ograničenja za reindustrijalizaciju*. U: *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije*

- industrijskog sektora*. Beograd: Institut ekonomskih nauka; Beogradska bankarska akademija; Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 11–45.
- Krek, M. (2018). Šta znači „prosečna zarada“ ako je većina nema?. 04. Jan. 2018. <https://pescanik.net/sta-znaci-prosecna-zarada-ako-je-vecina-nema/?fbclid=IwAR07K08mSuZosU9coAGoKNcBraedi5jHzec66dMw6ybZ__6PHiYiol9wkLQ>
- Krstić G. and Žarković-Rakić, J. (2017). *Please mind the gap: income inequality in Serbia*. In: Stojković, D. et. al. (eds), *Economic policy for smart, inclusive and sustainable growth: conference proceeding*. Belgrade: Faculty of Economics, 213–226.
- Krstić, G. (2016). Why income inequality is so high in Serbia: empirical evidence and a measurement of key factors. *Economic Annals*, LXI(210): 23–46.
- Krstić, G. (2017). Would an increase in low work intensity contribute to reducing poverty and inequality in Serbia?. *Ekonomске ideje i praksa*, 24: 37–52.
- Krstić, G. i Stojanović, B. (2001). *Osnove reforme tržišta rada u Srbiji*. Beograd; Smederevska Palanka: Centar za liberalno demokratske studije; Ekonomski institut.
- Kuljić, T. (2018). *Prognani pojmovi: neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu*. Beograd: Clio.
- Latas, A. (2018). Lir nezakonito otpušta radnike. 2. Dec. 2018. <<https://voice.org.rs/voice-lir-nezakonito-otpusta-radnike/>>
- Latifić, I. (1997). *Jugoslavija 1945–1990: razvoj privrede i društvenih delatnosti*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj borbi u Jugoslaviji (1941–1945).
- Lazić, M. (2002). *(Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90-ih*. U: Bolčić, S. i Milić, A. (ur.), *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 17–34.
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. (2014a). *Uvod*. U: Lazić, M. (ur.), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta; Čigoja štampa, 9–35.
- Lazić, M. (2014b). *Regrutacija ekonomske elite: kontinuitet i promene*. U: Lazić, M. (ur.), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta; Čigoja štampa. 69–97.
- Lebovic, M. (2014). Pouke jugoslovenskog samoupravljanja. 3. Maj 2014. <<https://princip.info/2014/05/03/pouke-jugoslovenskog-samoupravljanja/>>
- Lopes, C. (2012). Economic Growth and Inequality: The New Post Washington Consensus. *RCCS Annual Review [Online]* 4.
- Maksimović, M. and Zvezdanović-Lobanova, J. (2022). *Employment, unemployment and inequalities: current challenges*. In: *Towards a Better Future: Visions of Justice, Equality and Politics*. Bitola: Faculty of Law, 142–154.

- Mandić, I. (1989). Društveno ekonomski razvoj i zaposlenost. *Ekonomski vjesnik* 2 (1): 106–117.
- Marković, A. (2019). *Prekarnost radnih uslova u Srbiji*. u: Lazić, Mladen i Cvejić, Slobodan (2019). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja; Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu.
- Marx, K. (1979). *Kapital: kritika političke ekonomije. T. 1–3*. Beograd: Prosveta; BIGZ.
- Matković, G., Mijatović, B. i Petrović, M. (2010). *Uticao krize na tržište rada i životni standard u Srbiji*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Mencinger, J. (1989). *The Yugoslav Economy: Systemic Changes, 1945–1986*. The Carl Beck Papers in Russian and Eastern European Studies No. 707.
- Milošević, B. (2004). *Umeće rada: prilozi sociologiji rada*. Novi Sad: Prometej.
- Mitrović, J. i Jović, S. (2020). *Kula Novkabela: visina koju je Novi Sad jednom dostigao*. 10. Avg. 2020. <https://www.beforeafter.rs/drustvo/kula-novkabela-visina-koju-je-novi-sad-jednom-dostigao/?fbclid=IwAR0HNL44ylzDNtgDjd5wmPzCDSooHsQy1wPwm33JgJdkt-9odI9_Z3GocZ8>
- Obradović, S. (2000). Stanje i perspektive odnosa SRJ i MMF. *Ekonomski horizonti*, 2(1–2): 89–96.
- Pejovich, S. (1966). *The Marked-planned Economy of Yugoslavia*. Minneapolis: The University of Minnesota.
- Perović, M. (2023). *Kritika shvatanja prekarijata kao društvene klase: doktorska disertacija*. Novi Sad: [Miloš Perović].
- Petrak, Z. (2003). The political economy background of Yugoslav dissolution. *Mini conference, May 2003, Workshop in political theory and policy analysis*. Bloomington, IN, USA.
- Radenković, I. (2016). *Strane direktne investicije u Srbiji*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung SEE.
- Reljanović, M. (2019). *Alternativno radno zakonodavstvo*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung SEE; Centar za dostojanstven rad.
- Republički zavod za statistiku (1989). *Statistički godišnjak SR Srbije* 22. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Sageata, R. et. al. (2023). Deindustrialization, Tertiarization and Suburbanization in Central and Eastern Europe: Lessons Learned from Bucharest City, Romania. *Land* 12 (9). <<https://www.mdpi.com/2073-445X/12/9/1731>>
- Savić, Lj. (2010). Izvozno orijentisana industrijalizacija kao osnova novog modela razvoja. *Ekonomске teme*, 68(2). 313–327.
- Scheiring, G. and King, L. (2023). Deindustrialization, social disintegration and health: a neoclassical sociological approach. *Theory and Society*, 52(1): 145–178.
- Shoup, P. (2008). *The Disintegration of Yugoslavia and Western Foreign Policy in the 1980's*. In: Cohen, L. i J. Dragović-Soso [eds] (2008). *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. West Lafayette. Purdue University Press, 333–364.

- Šljukić, M. (2018). *Fabrika: industrija u post-socijalističkoj Srbiji*. Novo Miloševo: Banatski kulturni centar.
- Srbija Danas (2018). *Najveći ekonomski potezi Srbije u 2017*. 01. Jan. 2018. <<https://www.sd.rs/biz/vesti/najveci-ekonomski-potezi-srbije-u-2017-2017-12-05-0>>
- Stiglic, Dž. (2004). *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBM-x.
- Stojic, N. and Aralica, Z. (2016). *Regional Patterns of Deindustrialization and Prospects for Reindustrialization in South and Eastern European Countries*. WIIW Working Paper no. 118. The WIIW Balkan Observatory.
- Strika, Z. (2016). *Radnici "Novkabela" traže smenu direktora zbog katastrofalnog stanja u firmi*. 15. Avg. 2016. <<https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/142590/Radnici-Novkabela-traze-smenu-direktora-zbog-katastrofalnog-stanja-u-firmi.html>>
- Unkovski-Korica, V. (2014). *Neke lekcije jugoslovenskog radničkog samoupravljanja za antikapitaliste danas*. U: Kostanić, M. [ur.] (2014). *Dva desetljeća poslije kraja socijalizma*. Zagreb: Centar za radničke studije: 8–25
- Uvalić, M. (2019). *Kontroverzna pitanja privatizacije u Srbiji*. U: Prašević, A. i Jakšić, M. [ur.] (2019). *Tranzicija, institucije i društveni razvoj: doprinosi profesora Božidara Cerovića*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu, 61–74.
- Van der Linden, M. (2014). San Precario: a new inspiration for labour historians. *Labor*, 11(1): 9–21.
- Voice (2016). *Srbija u otvaranje 2.000 novih radnih mesta ulaže tri puta više novca od Lira*. 5. Jun 2016. <<https://voice.org.rs/voice-srbija-u-otvaranje-2-000-radnih-mesta-ulaze-tri-puta-vise-novca-od-lira/>>
- Vratuša, V. (2016). Privatizacija i klasni interesi. *Sociologija*, LVIII (3): 467–489.
- Vudvord, S. (1997). *Balkanska tragedija: kaos i raspad posle hladnog rata*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Vuković, S. (2012). *Srpsko društvo i ekonomija: (1918–1992)*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Woodward, S. (1995). *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. New Jersey: Princeton University Press.